

УДК 338.124.4

Ватченко О.Б.,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри підприємництва,
маркетингу та економіки підприємства,
Університет митної справи та фінансів

Шаранов Р.С.
аспірант кафедри підприємництва,
маркетингу та економіки підприємства,
Університет митної справи та фінансів

Vatchenko Oleksandra,
PhD (Economics),
Associate Professor of Entrepreneurship,
Marketing and Business Economics Department,
University of Customs and Finance

Sharanov Roman
PhD Student of Entrepreneurship,
Marketing and Business Economics Department,
University of Customs and Finance

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ «КРИЗА» У РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Ватченко О.Б., Шаранов Р.С. Генезис понятия «криза» у розвитку соціально-економічних систем. В статті досліджено історію розвитку поняття «криза». Проведено аналіз поглядів відомих економістів стосовно природи виникнення економічних та фінансових криз, а також наданий аналіз трактування категорії «криза» різними авторами. Визначено основні кризові потрясіння та виявлено їх вплив на теорію криз у розвитку соціально-економічних систем. Проведено аналіз найбільших світових фінансово-економічних криз XX-XXI ст., визначено їх передумови та наслідки. Криза, як економічна категорія, розглядається зазвичай як складний загострений стан, різкий перелом, або занепад. Обґрунтовано два підходи до визначення кризи: позитивний та негативний. Таким чином, з'ясовано, що наслідки будь-якої кризи можуть бути не лише негативні, а й спонукати до позитивних змін. Отже, ми вважаємо, що криза – це переломний етап функціонування будь-якої системи, що може нести не тільки руйнівний та негативний характер, а й потенціал змін.

Ключові слова: система, криза, теорія криз, етапи, економіка, управління.

Ватченко А.Б., Шаранов Р.С. Генезис понятия «кризис» в развитии социально-экономических систем. В статье исследована история развития понятия «кризис». Проведен анализ взглядов известных экономистов относительно природы возникновения экономических и финансовых кризисов, а также предоставлен анализ трактовки категории «кризис» различными авторами. Определены основные кризисные потрясения и выявлено их влияние на теорию кризисов в развитии социально-экономических систем. Проведен анализ крупнейших мировых финансово-экономических кризисов XX-XXI веков, определены их причины и последствия. Кризис, как экономическая категория, рассматривается обычно как сложное заостренное состояние, резкий перелом, или упадок. Обосновано два подхода к определению кризиса: положительный

и отрицательный. Таким образом, установлено, что последствия любого кризиса могут быть не только негативные, но и побудить к позитивным изменениям. Итак, мы считаем, что кризис – это переломный этап функционирования любой системы, которая может нести не только разрушительный и негативный характер, но и потенциал изменений.

Ключевые слова: система, кризис, теория кризисов, этапы, экономика, управление.

Vatchenko Oleksandra, Sharanov Roman. The genesis of the concept of «crisis» in the development of socio-economic systems. The article explores the history of the development of the concept of "crisis". It was determined that crisis phenomena accompany humanity throughout the history of development. The first crises arose even in the Roman Empire BC. The main crisis shocks are identified and their influence on the theory of crises in the development of socio-economic systems is revealed. The analysis of the world's largest financial and economic crises of the XX-XXI centuries is provided, their causes and consequences are determined. It has been established that the Great Depression of 1929-1933 should be considered the most global crisis that has become international in nature and gave rise to many scientific works on the cyclical nature of crises. But despite the huge amount of work devoted to the analysis of the economic crisis of the 1930s, the identification of "mistakes" made at the time, and the development of recommendations to prevent such new crises, world crises still occur. The analysis of the views of famous economists on the nature of the occurrence of economic and financial crises is carried out, as well as an analysis of the interpretation categories of "crisis" by various authors. Most scientists consider a crisis a turning point in the functioning of any system inherent in each life cycle. A crisis, as an economic category, is usually regarded as a complex, pointed condition, a sharp change, or decline. Justified two approaches to the definition of crisis: positive and negative. Thus, it was established that the consequences of any crisis can be not only negative, but also induce positive changes. So, the crisis is a turning point in the functioning of any system that can bear not only a destructive and negative character, but also the potential for change. A crisis is necessary for the economic system as well as a stable state, because it shows not only the extreme border, but also gives impetus to the development of the economy, thereby fulfilling a stimulating function. It was noted that crises, as a rule, can be assumed to be ahead of and prevented. That is, crisis processes can be controlled to a certain extent. Good governance can accelerate a way out of a crisis and minimize its consequences.

Key words: system, crisis, crisis theory, stages, economics, management.

Постановка проблеми. Кризи є невід’ємним етапом циклічного розвитку будь-якої системи. Кризові явища супроводжували всю історію розвитку людського суспільства аж до нинішнього часу. Сьогодні вони характерні для економік майже всіх країн світу, в тому числі і для України. Економічна система нашої країни відноситься до транзитивних економік – перебуває в стадії всеохоплюючих трансформаційних змін. Характерними рисами такої системи є кризи та інституційна нерівновага. Тобто, з точки зору економічної теорії можна стверджувати, що українські підприємства більш схильні до настання кризових явищ, наслідком чого стали неплатоспроможність та масове банкрутство вітчизняних підприємств. Саме тому гостро постала проблема запровадження антикризового управління на підприємствах. Але на сьогодні поняття «кризи» досить багатозначне. Таким чином, доцільно зосередити увагу на визначенні поняття «криза», що стає підґрунтям для подальшого управління підприємством, тобто є невід’ємною частиною антикризового менеджменту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема економічних криз є предметом дослідження багатьох учених. У зарубіжній економічній літературі дослідженню цієї категорії присвячені роботи А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Дж. Кейнса, Л. Бартона, К. Маркса, П. Самуельсона, С. Мілля, Й. Шумпетера, М. Кондратьєва та ін. Серед вітчизняних вчених виділяються праці М. Туган-Барановського, В. Гейця, Є. Варги, А. Гальчинського, М. Кизима, С. Мочерного, Є. Короткова, С. Меншикова та ін. Однак більшість наукових думок залишається дискусійними та потребує подальших досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження генезису поняття «криза» у розвитку соціально-економічних систем щодо ефективної розробки антикризового менеджменту підприємства.

Виклад основного матеріалу. Економічна система представляє собою сукупність взаємопов’язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства, яка має загальну мету. [1] Підприємство, представляючи собою організаційно-цілісну сукупність взаємодіючих структур, з’єднаних для досягнення визначених цілей, може розглядатися як система. Характерними рисами системи є кризовість. Тобто криза підприємства є об’єктивним економічним процесом. Більше того, криза розглядається не тільки як об’єктивно неминучий, але і як об’єктивно необхідний процес, що несе імпульс інтенсифікації розвитку підприємства. Об’єктивна природа кризи підприємства відображає не тільки закономірність її настання, а й можливість виходу з неї [2].

Спочатку кризові явища в економіці проявлялися переважно як кризи недовироблення сільськогосподарської продукції, «недоспоживання», пов’язаного з порушенням рівноваги між промисловим виробництвом і платоспроможним попитом. А на початку XX ст. – кризи перевиробництва (Велика депресія). Причому, якщо до XX ст. кризи локалізувалися в межах однієї, двох або трьох країн, то надалі вони стали здобувати міжнародний характер, оскільки розвиток торгівлі створювало сприятливі умови для їхнього поширення [3].

Чітке визначення кризового стану завжди спричинювало полеміку серед практиків і науковців, оскільки не кожна негативна ситуація в діяльності підприємств призводить до кризи.

Загалом, кризою в науковій літературі називають глибокий розлад, різкий перелом, період загострення суперечностей у процесі розвитку будь-якої сфери діяльності людини. Термін «криза» походить від грецького слова «krisis», що означає рішення з якогось питання чи в сумнівній ситуації; також може означати переломний момент [4].

Термін «криза» спочатку використовувався в основному в таких областях людської діяльності як медицина й театральне мистецтво. У першому випадку криза позначала різку зміну перебігу хвороби, після якого хворий або одужував, або вмирав. У другому випадку під кризою розумівся вирішальний момент, кульмінація театрального подання [5].

Професор Оксфордського університету, історик Ф. Кей (Philip Kay) вважає, що перша у світовій історії криза вибухнула ще в Римській імперії в 88 році до нашої ери. Однією з перших фінансових криз, що була системно описана, прийнято вважати «тюльпанову» кризу 1636 – 1637 рр. в Голландії (коли контрактні ціни на цибулини тюльпану, який щойно з'явився, досягли надзвичайно високих рівнів, а потім раптово обвалились). Однак більшість учених першою економічною кризою вважають кризу 1825 р. в Англії (зростаючий дефіцит торгового балансу і вичерпання золотих резервів Банку Англії змусили збільшити облікову ставку, що спричинило крах фондового ринку), що також частково торкнулася економіки США й Франції, тому що вона була першою, що охопила відразу кілька галузей промисловості [3].

Дослідження причин і наслідків економічних криз ще в 1776 р. аналізував А. Сміт (Adam Smith) у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів», де кризи називав «перегрівками» економіки і зазначав, що такі перегріви є результатом спекулятивних дій [6].

Значною світовою економічною кризою стала Велика Світова криза 1929 року. Велика депресія, як її називали, стала наймасштабнішою за наслідками кризою XX століття. Розпочалась вона з обвалу акцій на фондовому ринку 24 жовтня у так званий «Чорний четвер» в США. Вона стала настільки потужною, що охопила всі індустріально розвинені країни світу [7]. З 1929 р. по 1932 р. із 24 тис. банків США 5 тис. збанкрутували або припинили виплати. Кредит став практично недосяжним, що помітно зменшило інвестиції і ділову активність. У 1933 р. безробіття в США сягнуло 27% активного населення [8].

Таким чином, Велика депресія 1929–1933 рр. призвела до появи багатьох наукових робіт про циклічні кризи, які розглядалися як у політекономічному, так і в економіко-математичному аспектах.

Всесвітньо відома книга американського економіста Джона Гелбрейта «Великий крах 1929» [9] була вперше опублікована ще в 1954 році.

Автор відзначає п'ять факторів американської економіки, які зумовили кризу і подальшу депресію: 1) посилення нерівності в розподілі доходів; 2) погана корпоративна структура (мається на увазі створення гігантських холдингів і конгломератів); 3) погана структура банків (що робить банки нестійкими перед зверненням вкладників); 4) перехід США до протекціонізму (перш за все, мається на увазі загороджувальні заходи, введені в США Законом Смута-Холі в 1930 році); 5) некваліфіковане державне управління економікою.

Кризові явища глибоко почали досліджуватись в працях відомого економіста Дж. М. Кейнса (John Maynard Keynes), в тому числі в роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей» [10]. Він характеризував явище кризи як раптово й різку зміну підвищувальної тенденції на знижуючу, тоді як при зворотному процесі такого різкого повороту найчастіше не буває. Важливим внеском науковця в розвиток теорії криз стало те, що він один з перших обґрунтував необхідність державного втручання в економіку задля подолання наслідків кризи.

Науковці виокремлюють п'ять етапів еволюції теорії криз та антикризового управління, пов'язуючи еволюцію з найбільш масштабними кризовими потрясіннями в історії людства (табл. 1) [11].

Для більш детального розгляду криз, проведемо аналіз найбільших світових фінансово-економічних криз XX-XXI ст. [12], визначимо їх передумови та наслідки для країн, на які поширилась криза.

«Велика депресія» 1929-1933 рр. призвела до того, що у США національний прибуток знизився до 55%, промислове виробництво скоротилося на 50%, ціни на с/г продукцію знизились на 53%, більше 135 тис. підприємств та 5 тис. банків збанкрутіло, рівень безробіття сягнув 17%. Ця криза охопила також: Велику Британію, де промислове виробництво скоротилося до 15%, кількість безробітних досягла 3 млн., обсяг зовнішньої торгівлі знизився до 50%; Німеччину, де промислове виробництво скоротилося до 40%, обсяг зовнішньої торгівлі знизився до 60%, почалися масові банкрутства банків та масове безробіття; Францію, де загальне виробництво скоротилося до 30%, с/г виробництво скоротилося до 40%, доходи фермерів скоротилися до 50%, рівень зарплати знизився до 25%, почалося масове безробіття.

Таблиця 1

Етапи формування теорії криз та антикризового управління

Етапи (роки)	Основні кризові потрясіння
I ЕТАП (перша половина XIX ст.)	Фінансова криза (1825), Перша світова економічна криза (1857)
II ЕТАП (друга половина XIX ст.)	Друга світова економічна криза (1873), Міжнародна фінансова криза (1914)
III ЕТАП (XX ст.)	Велика депресія (1929-1933), Енергетична криза (1973), Азіатська криза (1997)
IV ЕТАП (90-ті р.р. XX ст.)	Російська криза (1998)
V ЕТАП (XXI ст.)	Світова фінансово-економічна криза (2007-2010)

Криза 1973-1975 була спричинена військовим конфліктом на Близькому Сході «Війною Судного дня». Країни-члени ОПЕК, Єгипет та Сирія заявили, що не будуть постачати нафту Великій Британії, Канаді, Нідерландам, США та Японії. Таким чином, видобуток нафти та світові ціни на нафту зросли з \$3 до \$12/бар. У США були запроваджені заходи щодо економії нафтопродуктів та норми енергоспоживання для населення, ціни на бензин та газ зросли до 70%, а промислове виробництво скоротилося на 13%. У Нідерландах, в зв'язку з кризою, відбулася заборона населенню користуватися авто у вихідні дні (тим самим запровадили популяризацію велосипедів). У Великій Британії промислове виробництво скоротилося на 10%, а банкрутство підприємств збільшилося на 50%. В Японії промислове виробництво скоротилося на 20%, безробітне населення склало 750 тис. осіб, збанкрутіло близько 12 тис. підприємств.

Криза 1997-1998 рр. була обумовлена девальвацією національної валюти Тайланду. У цей же період у Південній Кореї рівень ВВП знизився на 5,5%; почався різкий відтік іноземного капіталу та відбулось зниження золотовалютних резервів. В Індонезії девальвація національної валюти сягнула 228%. У Росії в 1998 році Уряд та Центробанк оголосили технічний дефолт. Почалась девальвація національних валют у Білорусі та Казахстані та спостерігалось зниження економічного росту в Україні, Молдові, Грузії та країнах Балтії.

Криза 2008-2009 рр. почалася з іпотечної кризи в США (з'явилося різке зростання кількості невиклат по іпотеці з високим рівнем ризику), а потім поширилася на інші країни. Внаслідок цієї кризи рівень безробіття в 2008 р. в США збільшився до 7%, доходи домогосподарств у 2007-2010 рр. зменшилися на 40%, близько 2.6 млн. робочих місць було ліквідовано. В Італії збитки банківського сектору сягнули 100 млрд. євро. У Португалії держборг країни у 2008 р. становив 72% ВВП. У Греції держборг країни у 2009 р. становив 109% ВВП. У Китаї зростання ВВП знизилось до 5%, також відбулось банкрутство експортноорієнтованих підприємств та почалося зростання рівня безробіття. У Росії загальна промисловість знизилась на 11%. А в Україні рівень ВВП у 2009 р. скоротився до 15%, рівень інфляції в 2008 р. сягнув 22%; доходи населення скоротилися на 6%. Таким чином, за масштабами і наслідками цю кризу порівнюють з «Великою депресією». Отже, можна побачити, що світові кризи, як невід'ємна частина економічного розвитку людства, еволюціонують та змінюють свої масштаби паралельно з розвитком світової економіки. З кожним роком кризи стають більш глобальнішими, охоплюють більше країн, а їх наслідки можуть нести катастрофічний характер.

Теорію економічних циклів почали розробляти ще із середини XIX ст., коли середній проміжок часу між кризами був досить однаковим і становив 8-10 років. В рамках кожного циклу досить явно виділялися чотири фази: 1) криза; 2) депресія; 3) поживлення; 4) підйом. На циклічність криз і їх фази звернули увагу ще представники англійської політичної економії. А потім їх дослідження були узагальнені К. Марксом в його фундаментальному дослідженні «Капітал». Автор зазначав, що економічні кризи (що отримали у Маркса назву «кризи перевиробництва») – іманентний наслідок капіталістичної моделі соціально-економіч-

ного устрою суспільства. А головною особливістю цієї моделі є переорієнтація економіки з цілі задоволення життєвих потреб людини на ціль нескінченного нарощування прибутку і капіталу.

Капіталізм виявився переважною соціально-економічною моделлю на планеті. Зауважимо, що єдиною країною в 30-і роки, де не було ніяких ознак економічної кризи, був Радянський Союз. На тлі світової економічної кризи в СРСР відбувалося «економічне диво». Розпочата в 1929 році соціалістична індустріалізація призвела до того, що до 1937 року Радянський Союз з'явився п'ятого місця в світі за обсягами промислового виробництва перемістився на друге (після США) [13].

Таким чином почала існувати точка зору, що кризи є характерною рисою капіталістичного способу виробництва і повинні бути відсутні за соціалістичного ладу. У минулому існували навіть такі теоретичні концепції, що обгрунтовували неможливість виникнення криз при соціалізмі, а існуючі проблеми забезпечення стабільного розвитку пояснювали тільки «труднощами зростання».

Одним з апологетів теорії економічних криз став відомий російський вчений М. Кондратьєв, дослідження якого призвели до формування концепції «довгих хвиль». Науковець виділив циклічні хвилі середньої тривалістю 48–55 років та їх фази: висхідну і низхідну. В роботі «Проблеми економічної динаміки» (1989 р.), М. Кондратьєв довів, що середні хвилі «нанизуються» на хвилі великих циклів, отже фаза великого циклу відбивається на ході середніх циклів. Якщо спостерігаються «низхідний» період великого циклу, всі «висхідні» тенденції елементів середнього циклу ослаблятимуться, а «низхідні» – посилюватись [14].

В умовах розвитку ринкових відносин під сутністю поняття «циклічність» доцільно розуміти послідовні явища фінансово-господарського життя суспільства. Зниження або зростання фаз економічного розвитку приводить до змін у структурі економіки, коливанні рівня цін, обсягах виробництва та ін.

Першопричиною циклічності економіки більшість економістів вважають зміну технологічних укладів. Слід особливо підкреслити, що будь-яка система в ході свого існування розвивається, причому зміни, що служать джерелом руху вперед, рідко обходяться без проблем.

Оскільки всі економічні системи, незалежно від їх типу, циклічно розвиваються, для них неминучими є настання кризи або кризової ситуації. Але в кожному із зазначених типів економічних систем криза поводить себе по-різному. Якщо для ринкової економіки виникнення криз є об'єктивним процесом, який призводить до оптимізації економічної системи, у ході якої усуваються застарілі технічні і технологічні, організаційні виробництва і праці, відкривається простір для зростання й утвердження нового, то в командно-адміністративній системі вважається, що криз немає, а є лише «труднощі розвитку», які вирішуються винятково вищими державно-партійними органами. Для перехідної економіки характерне регулярне виникнення криз економічного, політичного або соціального характеру, в результаті яких відбувається формування нових або удосконалення вже наявних ринкових механізмів регулювання економіки [15].

Враховуючи різновиди причин циклічного відтворення і виникнення макро- і мікрокриз, можна виділити

Таблиця 2

Підходи до визначення поняття «криза»

Джерело	Тлумачення
Словник української мови	Криза – різка зміна звичайного стану речей; злам, загострення становища [18].
Большой экономический словарь	Криза – небезпечний стан, перелом в діяльності підприємства [19].
І. Ансофф	Криза – різкий крутий перелом, тяжкий перехідний стан; гострі проблеми з будь-чим, тяжке становище [2].
Г.З. Базаров, С.Г. Беляев, Л.П. Бельх	Криза – небажане, обмежене за терміном явище, здатне перешкодити та унеможливити подальше функціонування підприємства [20].
Л. Бартон	Криза – це широкомасштабна, непередбачена подія, яка веде до потенційно негативних результатів та може завдавати серйозної шкоди усій організації: працівникам, продукції, зв'язкам, фінансам та репутації [21].
А.Д. Чернявський	Криза – переломний етап функціонування будь-якої системи, коли вона піддається впливу або зсередини, що потребує від неї якісно нового реагування [22].
Джон М. Кейнс	Криза – раптова та різка зміна підвищувальної тенденції знижувальною [10].
Е.М. Коротков	Криза – це крайнє загострення суперечностей у соціально-економічній системі (організації), що загрожує її життєстійкості в навколишньому середовищі [23].
В.О. Василенко	Криза – об'єктивне явище в соціально-економічній системі, в основі функціонування і розвитку якої лежить керована діяльність людини [24].
Ф. Поддєрьогін	Криза фінансова – фаза розбалансованості діяльності підприємства та обмежених можливостей впливу його керівництва на фінансові відносини [25].
Л.О. Лігоненко	Криза - значне та тривале порушення рівноваги, прояв нездатності системи використовувати механізми внутрішньої саморегуляції [26].
О.О. Богданов	Криза – це зміна організаційних форм комплексу (системи), завершення або перелом у процесі його розвитку, що має характер боротьби. Крім того, являє собою порушення рівноваги та в той же час перехід до нової рівноваги, яка може розглядатися в якості межі змін, які відбуваються при кризі [27].
І.О. Бланк	Криза – стан, при якому господарюючий суб'єкт нездатний здійснювати фінансове забезпечення своєї господарської діяльності [28].

наступні різновиди циклів [16]: цикли Кондратьєва (довгохвильові цикли тривалістю 40–60 років), цикли Ковалєва (тривалість коливається в діапазоні 20 років), цикли Жугляра (середньострокові цикли періодичністю 7–11 років), цикли Кітчина (тривають 3–5 років), часткові господарські цикли (тривалістю 1–12 років).

Таким чином, термін «криза» набув поширення та визнання насамперед у зв'язку з розробкою концепції циклічності розвитку економічних систем, яка належить до фундаментальних складових категоріального апарату економічної теорії та вже понад сто років посідає одне з центральних місць у дослідженнях різних наукових шкіл та напрямів економічної науки [17]. Так, на сьогодні існує велика кількість суджень різних науковців з приводу визначення поняття «криза» (табл. 2).

Аналіз поняття «криза» свідчить про існування різних поглядів на визначення даного терміна. Але більшість науковців вважають кризою переломний момент у функціонуванні будь-якої системи, що притаманний кожному життєвому циклу.

Зважаючи на вищесказане, на наш погляд, криза – це переломний етап функціонування будь-якої системи, що може нести не тільки руйнівний та негативний характер, а й потенціал змін. Тобто криза необхідна економічній системі так само, як і стабільний стан, адже вона виявляє не тільки крайню межу, а й надає імпульс розвитку економіки, тим самим виконуючи стимулюючу функцію.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було визначено, що кризові явища супроводжують людство впродовж всієї історії його розвитку. Найбільш глобальною кризою, що набула міжнародного характеру та започаткувала появу багатьох наукових робіт про циклічність криз, слід вважати «Велику депресію» 1929-1933 рр.. Але незважаючи на величезну кількість робіт, присвячених аналізу економічної кризи 1930-х років, виявлення допущених тоді «помилки» і вироблення рекомендацій щодо запобігання нових подібних криз, світові кризи все ж таки продовжують відбуватися. Прикладом є криза 2007-2008 рр., яка подібна за наслідками «Великій депресії». Але для таких країн-гігантів як США відновлення економіки відбувається досить швидко, в той час як для країн, що розвиваються, цей процес може зайняти десятиліття.

Проаналізувавши поняття «криза», можна узагальнити два підходи до визначення даного поняття. За першим підходом, криза – це переломний момент у розвитку змін, об'єктивний процес, притаманний кожному життєвому циклу, тобто кризові явища можуть відкрити те, що в нормальній ситуації є незримим. За другим підходом, криза має виключно руйнівний вплив на діяльність підприємства, спричиняє банкрутство. Але кризи, як правило, можна передбачити, випереджати, запобігати. Тобто кризові процеси певною мірою можуть бути керованими. Також до криз можна й необхідно готуватися. Ефективне управління здатне прискорити вихід з кризи та мінімізувати її наслідки.

Список використаних джерел:

1. Економічна теорія : Політекономія : підручник / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2014. 710 с.
2. Антикризисное управління підприємством : навчальний посібник / З.Є. Шершньова та ін. ; за ред. З.Є. Шершньової. Київ : КНЕУ, 2007. 680 с.
3. Хаустова В.Є., Проноза П.В. Теоретичні аспекти виникнення та розвитку кризових явищ в економіці. *Проблеми економіки*. 2011. № 4. С. 13–23.
4. Экономическая энциклопедия / под ред. Л.И. Абалкина. Москва : Экономика, 1999.
5. Веснин В.Р., Юрьева Т.В. Теория антикризисного управления : учебно-практическое пособие. Москва : Евразийский открытый институт, 2010. 215 с.
6. Smith, Adam, 1723-1790. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. New York : Modern Library, 1994.
7. Орловська О.В. Світові економічні кризи: причини виникнення, наслідки та шляхи подолання. *Науковий вісник національного лісотехнічного університету України*. 2015. № 25.2. С. 197–202.
8. Уэрта де Сото Х. Деньги, банковский кредит и экономические циклы / пер. с англ. А.В. Куряева. Челябинск: Социум, 2008. 663 с.
9. Гэлбрейт Дж.К. Великий крах 1929 года. Минск : Попурри, 2009. 256 с.
10. Keynes, John Maynard, 1883-1946. The General Theory of Employment, Interest and Money. London : Macmillan, 1936.
11. Костіна О.М. Еволюція, сутність та відмінні особливості антикризового управління підприємством. *Проблеми соціально-економічного розвитку України: досвід, перспективи, інновації*: матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, м. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 15-16 квітня 2011 р. С. 14–17.
12. Последствия мировых финансово-экономических кризисов. *Слово і діло* : веб сайт. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2020/01/21/infografika/jekonomika/posledstviya-mirovux-finansovo-ekonomicheskix-krizisov> (дата звернення: 28.01.2020).
13. Катасонов В.Ю. Как зарождается кризис: К «черному» юбилею «черного четверга». *Свободная пресса* : веб сайт. URL: <https://svpressa.ru/economy/article/244082> (дата звернення: 28.01.2020).
14. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / под ред. Л.И. Абалкина. Москва : Экономика, 1989. 526 с.
15. Петрук І.П. Роль та значення криз у сучасних економічних системах. *Економічний аналіз*. 2016. № 25(1). С. 58–65.
16. Ватченко О.Б., Ватченко Б.С., Черевко О.Л. Інноваційний розвиток підприємства: навч. посібник. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, Акцент ПП, 2017. 404 с.
17. Ткаченко А.М., Мельничук А.К. Антикризисное управління підприємством. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. № 5. С. 5–11.
18. Словник української мови. Веб сайт. URL: <http://sum.in.ua/s/kryza> (дата звернення: 28.01.2020).
19. Азрилиян А.Н. Большой экономический словарь. Москва : Институт новой экономики, 1997. 1472 с.
20. Теория и практика антикризисного управления : Учебник для ВУЗов. Базаров Г.З. и др. / под ред. С.Г. Беляева, В.И. Кошкина. Москва : Закон и право; ЮНИТИ, 1996. 468 с.
21. Barton L. Crisis in organizations: Managing and communicating in the Heat of Chaos. Cincinnati, Ohio: South-Western, 1993.
22. Чернявський А.Д. Антикризисное управління фірмою : навчальний посібник. Київ : Зовнішня торгівля, 2005. 328 с.
23. Антикризисное управление: учебник для бакалавров / под ред. Э.М. Короткова. Москва : Юрайт, 2014. 406 с.
24. Василенко В.А. Особенности антикризисного управления на предприятии. *Экономика Крыма*. 2004. № 11. С. 35–41.
25. Фінанси підприємств: підручник / за ред. Ф. Поддєрьогіна. Київ : КНЕУ, 2000. 460 с.
26. Лігоненко Л.О., Тарасюк М.В., Хіленко О.О. Антикризисное управління підприємством : навчальний посібник. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. 377 с.
27. Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука. Москва : Экономика, 1989. 351 с.
28. Бланк И.А. Антикризисное финансовое управление предприятием. Київ : Эльга, Ника-Центр, 2006. 672 с.

References:

1. Bazylevych V.D. (ed.) (2008) Ekonomichna teoriya: Politekonomija [Economic Theory: Political Economy]. Kyiv: Znanja-Pres.
2. Shershnyov Z.Je., Baghacjkyj V.M., Ghetmancev N.D. (2007) Antykryzove upravlinnja pidpryjemstvom [Enterprise crisis management]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
3. Khaustova V. Je., Pronoza P.V. (2011) Teoretychni aspekty vynyknennja ta rozvytku kryzovykh javyssh v ekonomici [Theoretical aspects of the emergence and development of crisis phenomena in the economy]. *Problemy ekonomiky*, no. 4, pp. 13–23.
4. Abalkin L.I. (ed.) (1999) Ekonomicheskaya entsiklopediya [Economic Encyclopedia]. Moscow: Ekonomika. (in Russian)
5. Vesnin V.R., Yur'eva T.V. (2010) Teoriya antikrizisnogo upravleniya [Crisis Management Theory]. Moscow: Evraziyskiy otkrytyy institut. (in Russian)
6. Smith Adam, 1723-1790. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. New York: Modern Library, 1994.
7. Orlovskaja O.V. (2015) Svitovi ekonomichni kryzy: prychny vynyknennja, naslidky ta shljakhy podolannja [Global economic crises: causes, consequences and ways of overcoming them]. *Naukovyj visnyk nacional'nogho lisotekhnichnogho universytetu Ukrainy*, vol. 25, no. 2, pp. 197–202.
8. Uerta de Soto Kh. (2008) Den'gi, bankovskiy kredit i ekonomicheskie tsikly [Money, bank credit and economic cycles]. Chelyabinsk: Sotsium. (in Russian)
9. Gelbreyt Dzh.K. (2009) Velikiy krakh 1929 goda [The Great Crash, 1929]. Minsk: Popurri. (in Russian)
10. Keynes, John Maynard, 1883-1946. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan, 1936.
11. Kostina O.M. (2011) Evoljucija, sutnistj ta vidminni osoblyvosti antykryzovogho upravlinnja pidpryjemstvom [Evolution, essence and distinctive features of crisis management enterprise]. Proceedings of the *Problemy socialjno-ekonomichnogho rozvytku Ukrainy: dosvid, perspektyvy, innovaciji* (Ukraine, Kharkiv, april 15-16, 2011). Kharkiv: KhNU im. V.N. Karazina, pp. 14–17.
12. Posledstviya mirovykh finansovo-ekonomicheskikh krizisov [Consequences of world financial and economic crises]. Available at: <https://ru.slovoidilo.ua/2020/01/21/infografika/jekonomika/posledstviya-mirovyx-finansovo-ekonomicheskix-krizisov> (accessed 28.01.2020).

13. Katasonov V.Yu. Kak zarozhdaetsya krizis: K «chernomu» yubileyu «chernogo chetvergа» [How the crisis arises: By the “black” anniversary of “Black Thursday”]. Available at: <https://svpressa.ru/economy/article/244082> (accessed 28.01.2020).
14. Kondrat'ev N.D. (1989) Problemy ekonomicheskoy dinamiki [Problems of economic dynamics]. Moscow: Ekonomika. (in Russian)
15. Petruk I.P. (2016) Rolj ta znachennja kryz u suchasnykh ekonomichnykh systemakh [The role and significance of crises in modern economic systems]. *Ekonomichnyj analiz*, vol. 25, no. 1, pp. 58–65.
16. Vatchenko O.B., Vatchenko B.S., Cherevko O.L. (2017) Innovacijnyj rozvytok pidpryjemstva: navch. posibnyk [Innovative enterprise development: a tutorial]. Dnipro: Universytet mytnoji spravy ta finansiv, Akcent PP. (in Ukrainian)
17. Tkachenko A.M., Melnychuk A.K. (2013) Antykryzove upravlinnja pidpryjemstvom [Enterprise crisis management]. *Ekonomichnyj visnyk Zaporizjkoji derzhavnoji inzhenernoji akademiji*, vol. 5, pp. 5–11.
18. Dictionary of the Ukrainian language. Available at: <http://sum.in.ua/s/kryza> (accessed 28.01.2020).
19. Azriliyan A.N. (1997) Bol'shoy ekonomicheskij slovar' [The big economic dictionary]. Moscow: Institut novoy ekonomiki. (in Russian)
20. Bazarov G.Z., Belyaev S.G., Belykh L.P. (1996) Teoriya i praktika antikrizisnogo upravleniya: Uchebnik dlya VUZov [Theory and Practice of Crisis Management: A Textbook for Universities]. Moscow: Zakon i pravo; YuNITI. (in Russian)
21. Barton L. Crisis in organizations: Managing and communicating in the Heat of Chaos. Cincinnati, Ohio: South-Western, 1993.
22. Chernjavskij A.D. (2005) Antykryzove upravlinnja firmoju : navch. posib [Crisis management of the company: a tutorial]. Kyiv: Zovnishnja torghivlja. (in Ukrainian)
23. E.M. Korotkov (2006) Antikrizisnoe upravlenie: Uchebnik dlya vuzov [Crisis Management: A Textbook for Universities]. Moscow: INFRA-M. (in Russian)
24. Vasilenko V.A. (2004) Osobennosti antikrizisnogo upravleniya na predpriyatii [Features of crisis management at the enterprise]. *Ekonomika Kryma*, no. 11, pp. 35–41.
25. F. Poddjergoghin (2000) Finansy pidpryjemstv [Business finance]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
26. Lighonenko L.O., Tarasjuk M.V., Khilenko O.O. (2005) Antykryzove upravlinnja pidpryjemstvom [Crisis management of the enterprise]. Kyjiv: nac. torgh.-ekon. un-t. (in Ukrainian)
27. Bogdanov A.A. (1989) Tektologiya. Vseobshchaya organizatsionnaya nauka [Tectology. Universal organizational science]. Moscow: Ekonomika. (in Russian)
28. Blank I.A. (2006) Antikrizisnoe finansovoe upravlenie predpriyatiem [Financial crisis management of the enterprise]. Kyjv: Oljgha, Nyka-Centr. (in Russian)